

EVELIINA ALA-KULJU JA HILMA RÄSÄNEN – KAKSI MAALAISNAISTA EDUSKUNNASSA

Vuonna 1907 otetussa Suomalaisen puolueen eduskuntaryhmän yhteiskuvassa istuvat kaikki kuusi puolueen listoilta kansaa edustamaan valittua naista eturivissä. Iida Vemmelpuu, Liisi Kivioja ja Alexandra Gripenberg ovat koristautuneet kukkahatuin. Hedvig Gebhardin hatussa on sulka ja Hilda Käkikoski on pannut päähänsä olkihatun. Kuudes nainen poikkeaa muista. Hän on peittänyt päänsä mustalla silkkihuivilla. Siinä tuijottaa vakavana kameraan Eveliina Ala-Kulju, talonemäntä Pohjanmaalta.

”Nyt on tultu Keisarillisesta linnasta ja juhlamenot on loppuneet. Kyllä siellä Nikolain kirkos oli hyvin juhlallista en ole minä eläissäni semmoista nähnyt.”, kirjoitti Kuljun emäntä kotiinsa ensimmäisten valtiopäivien kesällä. ¹ Tähän arvioon olisi varmasti yhtynyt kansakoulunopettaja Hilma Räsänen Viipurin maalaiskunnasta. Hän oli ainoa nainen Suomen maalaisväestön liiton yhdeksän kansanedustajan joukossa. Ryhmäkuvassa nuori, vielä pyöreäposkinen opettajatar tuijottaa kameraan hiukan epäilevän näköisenä, mutta vakavana hänkin. Oltiin suuren tehtävän edessä. Oli määrä edustaa maalaiskaosan tahtoa, kun säädettäisiin autonomisen Suomen tulevaisuutta määrittäviä lakeja. Samalla *”...koko Europa kuuntelee ja katsoo, mitä antoi Suomelle naisten äänioikeus”*. ²

EVELIINA ALA-KULJU: HERRAN JA ISÄNMAAN LAPSI

Eveliina Ala-Kuljun ³ elämänpiiri oli Kuortaneen pitäjä Etelä-Pohjanmaalla. Hänen isänsä oli suntio ja kiertokoulun opettaja

lisäksi Ojala ja äitinsä leipuri Susanna Koivisto. Vanhemmat olivat Ylistaron körttiläisiä, jotka myöhemmin kääntyivät raamatullisuuteen. Tyttäret saivat vahvasti uskonnollisen kasvatuksen. He istuivat pienestä pitäen isänsä pitämässä seuroissa ja veisasivat kristikansan joukossa, kun kylän muut nuoret tanssivat sillalla.

Eveliinan lapsuudesta juontuu kytkentä myös 1800-luvun toiseen suureen yhteiskunnalliseen liikkeeseen. Lisäksi Ojala syntyi Alavuden pappilan nuorten Stenbäckien välityksellä suomalaisuusaatteeseen. Kansanvalistusseuran aatemaailma tuli läheiseksi ja Ojala tunsikin, että kaikki suomenmieliset senaattoreista lähtien olivat ”yksiä isänmaan lapsia”.⁴

Isän aatteellisen herätyksen seurauksena, mutta vasta monien hartaiden pyyntöjen jälkeen, Ojalan tytöt saivat käydä Ottilia Stenbäckin kansakoulua Alavudella ja jatkaa koulunkäyntiä vielä Ylistarossa. Tyttärillä oli mahdollisuus omaksua uutta maailmankuvaa myös kirjallisuuden kautta, sillä Ojala hoiti Kuortaneen kirjastoa. Liinu luki läpi kaikki tuolloisen kirjaston satakunta kirjaa. Ojalan tuvassa luettiin myös *Uutta Suometarta* ja *Kyläkirjaston Kuvalehteä*.

Kun alettiin epäillä, että suomalaisuusaate vierottaa heränneet uskonasioista, järjestettiin Kuortaneella vuonna 1879 uskon ja aatteen suhdetta pohtiva kokous. Osoittautui, että heränneiden johto ja valtaosa laumaa piti parempana kiinnittää mielensä taivaallisiin ja jättää maallisten asioiden kiihkomielinen organisoiminen suruttomille. Tämä tuli myös Ojalan valinnaksi.

Vaikka isä irtaantui suomikiihkon kannattajista Liinun tullessa murrosikään, oli siemen jo kylvetty. Kanssakäymisessä fennomaanien kanssa oli välittynyt se aatemaailma, jolle Eveliina Ala-Kulju tuli koko elämänsä rakentamaan ja josta yhteiskunnallinen aktiivisuus nousi.

Eveliina Ojala kävi kuusiviikkoisen kiertokoulunopettajaksi valmistavan kurssin ja sai vuonna 1887 opettajan paikan Karstulan kunnassa. Vuonna 1890 hän avioitui karstulalaisen Juho Poikosen

kanssa. Kun Poikosen kotitalosta ei ollut jaettavaksi, lähti mies vuonna 1893 Amerikkaan hankkimaan talorahoja. Vaimo muutti vanhempiensa luo puolivuotiaan Aino Esterin kanssa.

Kun Aino kuoli, ilmeisesti isältään saamaan tuberkuloosiin, nousi myös uudelleen raskaana oleva Eveliina Poikanen Atlantin yli menevään laivaan. Hänen päästyä perille Minnesotan Negauneen oli mies viimeisiä päiviä kaivoksessa työssä. Miehen piti päästä Suomeen hoitoon ja vaimo alkoi hankkia matkarafoja pitämällä ruokalaa kaivostyömiehille. Juhon lähtiessä jäi Eveliina yhdessä vastasyntyneen Aino Astridin kanssa omia matkarafoja tienaamaan. Jo samana vuonna (1894) tuli ilmoitus miehen kuolemasta.

Amerikassa Eveliina Poikanen ryhtyi kansanvalistusperinteiden mukaiseen yhteiskunnalliseen työhön. Tarkoituksena oli saada talorahoja hankkimaan tulleet miehet pois viinanjuonnista ja rahantuhluusta. Hän piti sunnuntaisin koulua. Hän organisoi laulukuoron ja kertomaillat, joissa luki romaaneja. Luettiin muun muassa *Ben Hur*, jonka ruokalanpitäjä jätti aina jännittävimpään paikkaan, jotta kuulijat palaisivat seuraavalla kerralla.

Vuonna 1895 nuori leski Poikanen oli matkalla takaisin Suomeen. Hurmion kehä oli kiertynyt umpeen. Takana oli kutsumukseen perustuva työ, rakkausavioliitto, lapsen syntymä ja kuolema, Amerikanhaaveet ja niiden romahtaminen, uusi lapsi ja miehen kuolema. Edessä odotti Kuortaneen kylä ja lapsuudenkoti, josta sisaret olivat lähteneet omiin liittoihinsa.

Kuortaneella Eveliina Poikanen sai paikan kaupanhoitajana. Kauppayhtiön esimies oli muutama vuosi aikaisemmin leskeksi jäänyt isäntä Aleksanteri (Aleksi) Ala-Kulju. Näiden kahden lesken yhteistyö johti vuonna 1897 avioliittoon. Sen myötä Eveliina Ala-Kulju siirtyi talollisluokkaan ja kiinnittyi Kuortaneen yhteiskunnalliseen johtoon. Liitto Aleksi Ala-Kuljun kanssa vahvisti entisestään hänen aatemaailmaansa. Kansallisen eetoksen ohella puolisoja yhdisti uskonnollinen vakaumus.

Nuori eteläpohjalainen emäntä Eveliina Ala-Kulju vanhempiensa Sanna ja lisäksi Ojalan sekä poikansa Reinon kanssa 1890-luvun lopulla. Kolme sukupolvea kansankasvatusta: kirkon kiertokoulunopettajasta kotikasvatusyhdistyksen kautta lyseon rehtoriksi. Kuva: Harri Ala-Kuljun yksityiskokoelmat.

Vaimoaan lähes 30 vuotta vanhemmalla Aleksi Ala-Kuljulla oli kahdeksan lasta, joista osa oli uutta vaimoa vanhempia. Kolme lasta asui vielä kotona, jonne muutti myös kolmivuotias Aino. Vuonna 1898 syntyi ainoa yhteinen lapsi, Reino. Kuljun tilan töihin lomittui majatalon pito ja paikallisyhteisön asioiden hoito. Alajärveltä Alavuden asemalle matkaavat pysähtyivät syöttämään hevosia ja juomaan kahvit Kuljun ”kevarissa”.

Töiltä jäävä aika käytettiin lukemiseen. Painettua sanaa tärkeämpää oli kuitenkin kanssakäyminen majatalon vieraiden kanssa. Jos juttu jäi kesken ja matkustaja oli ”todellinen herra” eikä vain ”räätälin tekemä”, lähti emäntä kernaasti kyytimieheksi vieraalle, jotta keskustelua voitiin jatkaa. Eveliina Ala-Kulju pitikin ”kyytipenkkikoulua” elämänsä tärkeimpänä kouluna.

Ala-Kuljut osallistuivat aktiivisesti sekä Kansanvalistusseuran paikallisosaston että vuonna 1886 perustetun raittiusyhdistyksen toimintaan. Vanhojen ylhäältä johdettujen välitysyhdistysten väistyessä perustettiin pitäjään uusia kansalaistoimintaan pohjautuvia järjestöjä. Vaikka nämä vuosisadan alussa perustetut seurat olivat myös vahvasti keskusjohtoisia, oli toiminnan paikallistason organisointi siirtynyt sivistyneistöltä talollisille. Ala-Kuljut olivat niitä, jotka ottivat yhdistysten johdon omiin käsiinsä.

Varttuneen talollisväen uusia yhdistyksiä olivat maamiesseura ja Suomalainen seura, joissa molemmissa pohdittiin yhteiskunnallisia kysymyksiä suomalais-aatteellisessa hengessä. Aleksi Ala-Kulju oli molempien puheenjohtaja. Yhdistystoiminnan ohella hän johti säästöpankkia sekä pellervolaisessa osuustoimintahengessä perustettua meijeriä ja kauppaa. Hän oli myös kuntakokouksen puheenjohtaja. Hän välitti suomenmielisten lehtien tilauksia ja kirjoitti uutisia niiden maaseutupalstoille. Hän oli jo 1880-luvulla ollut perustamassa yksityistä kouluyhtiötä ja sen purkauduttua ajanut kunnallisen kansakoulun läpi maaherran käskykirjeen avulla.⁵

Eveliina oli mukana järjestöissä ja johti muun muassa maamiesseuran naisten opintomatkoja. Tällaisella matkalla vuonna 1906 hän oman kertomansa mukaan esiintyi ensimmäisen kerran

”julkisuudessa”. Senaatintorilla oli ylioppilaiden mielenosoitus, jonka kasakat hajottivat. Matkaseurue seurasi torilta karkoitettuja yliopiston aulassa pidettävään kokoukseen, jossa Ala-Kulju selosti kumppaneilleen suorasukaiseen tyyliinsä ajatuksiansa oikeudesta opiskella omalla kielellä. Ylioppilaat alkoivat huutaa ”Hyvä!”. Tästä alkoi prosessi, jonka tuloksena hänet asetettiin Suomalaisen puolueen ehdokkaaksi Vaasan läänin itäiseen vaalipiiriin.

KANSAN JA NAISTEN EDUSTAJAT

Ehdokkuuteen vaadittiin muutakin kuin oikeat mielipiteet ja rohkeus ilmaista ne. Suomalaisen puolueen perustamisprosessin yhteydessä alettiin perustaa puolueen paikallisseuroja, joista ensimmäiset syntyivät juuri Etelä-Pohjanmaalle. Kesällä 1906 pidettiin suuri puoluekokous, johon kutsuttiin viime tingassa myös kymmenen naista, kun oli käynyt ilmi, että naiset saivat äänioikeuden ja vaalikelpoisuuden. Kutsuttujen naisten joukossa oli myös Ala-Kulju edustamassa Kuortaneen paikallisosastoa, joka oli yksi maan suurimmista. Kokouksessa maaseudulta tulleet valittivat liiasta helsinkikeskeisyydestä. Sen seurauksena perustettiin puoluevaltuuskunnan rinnalle maalaisilla vahvistettu lisätty valtuuskunta, johon myös Ala-Kulju valittiin. Puolue laati myös erityisen maaseutuohjelman.⁶

Naisten äänioikeus ja ennen kaikkea vaalikelpoisuus tuli lähes yllätyksenä sekä naisille että miehille. Naisliike oli vaatinut itselleen vain äänioikeutta samoin perustein kuin miehillä, johon vaatimukseen eri puolueiden miehet olivat tulleet mukaan. Vaikka Suomalaisen puolueen miehet eivät olleet kovin innostuneita asiaan, oli naisehdokkaita nimitettävä.

Ala-Kuljun valinnalla eduskuntavaalien ehdokkaaksi puolue saattoi lyödä kaksi kärpää yhdellä iskulla. Emäntä edusti sekä ”kansaa” että ”naisia” sen määrittämisen mukaan, mikä näille kahdelle abstraktiolle on fennomaanisivistyneistön piirissä annettu. ”Kansa” oli fennomaanisivistyneistön aatteet omaksunut talollisluokka ja ”naiset” erillinen ryhmä, joka oli vedettävä mukaan puolueeseen ottamalla ohjelmaan erityinen naiskysymys.

Ehdokasvalinta osoittautuikin strategisesti oikeaksi ratkaisuksi: *”(N)imi talonemäntä vaalilistoilla veti suut hymyyn.”*⁷ Myös tieto siitä, että ehdokas oli saarnaaja Ojalan tytär, sai varmasti monen heränneen vetämään punaisen viivansa Suomalaisen puolueen vaalilistaan. Ala-Kuljun saamat äänimäärät olivat suuria ja hänen ”hameenhelmoissaan” pääsi eduskuntaan myös toinen saman vaalipiirin yleisehdokas.

Myös juuri perustettu Suomen maalaisväestön liitto tarvitsi naisten ääniä ja liiton ainoa naisehdokas, Hilma Räsänen, oli Ala-Kuljun lailla puolueelle symbolisesti tärkeä. Räsänen jopa valittiin puolueen keskushallinnon ehdotuksesta yhdeksi kolmesta puheenjohtajasta vuoden 1907 yleisessä edustajakokouksessa. Vuosina 1908-1911 hän toimi puolueen keskushallinnossa sen ainoana naisena.

HILMA RÄSÄNEN: NAISKUNNAN KASVATTAJA

Hilma Sohvi Räsänen⁸ oli kuopiolaisen vanginvartija Wilhelm Räsäsen ja Helena Pitkäsen tytär. Kansakoulun ja kansanopiston käynyt Räsänen valmistui vuonna 1900 Sortavalan seminaarista, jonka jälkeen hän toimi opettajana eri kansakouluissa. Hän oli tunnettu Raittiuden Ystävien ja Suomen Naisyhdistyksen puhuja. Hän osasi vakuuttaa kuulijansa, sillä hän sai paljon ääniä kaikilla niillä paikkakunnilla, joilla kävi tekemässä tunnetuksi uuden maalaisten liiton asiaa.

Kun Ala-Kulju rakensi maailmankuvaansa uskon ja sivistyksen varaan, piti Räsänen kaikkein keskeisimpänä naisten elämänolojen turvaamista. Hän oli aktiivinen naisasianainen, vaikka ei Karjalassa asuessaan pystynytkään juuri osallistumaan Helsingissä pidettäviin kokouksiin. Vastapainoksi hän tunsu maaseudun naisten elämäntilanteen. Räsäsen puoluevalinnan perusteista ei ole tietoa, mutta olettaa sopii, että hän kiinnittyi kansanopistossa opiskellessaan alkiolaiseen maailmankuvaan ja sitä kautta valitsi maalaisväestön liiton.

Maalaisliiton entiset kansanedustajat Hilma Räsänen ja Tilda Löthman-Koponen muistelevat taivaltaan kesäisen iltapäivän lämmössä Leppävirralla joskus 1940-luvulla. Ehkäpä savolaiset ystävykset vaihtavat kokemuksia siitä, miltä tuntui nuorena maalaisnaisena astua junasta kapsäkit käsissä Helsingin asemalle mielessä eduskuntatyön aloittaminen. Kuva: Keskustan ja maaseudun arkisto.

Vaikka Räsänen jäi pois eduskunnasta jo vuonna 1908 ja jätti puoluejohdon vuonna 1911, tuli hän ratkaisevalla tavalla vaikuttaneeksi maalaisliittoon. Hän vastusti puolueen naisliiton perustamista: *"Yhtä vähän kun on erikoisia miestenjärjestöjä, yhtä vähän mitään erikoisia naisjärjestöjä on tarpeen puolueitaistelun varalta, sillä eiväthän maalaismiesten ja naisten edut ole syvemmin katsoen ensinkään ristiriidassa."*⁹ Tämä kanta ratkaisi naisliiton kohtalon vuosiksi eteenpäin. Se perustettiin vasta vuonna 1941.

Räsänen näkemykseen vaikutti osittain naisliikkeessä omaksuttu kanta, jonka mukaan naisten pitäisi asettua puolueiden yläpuolelle ja liittoutua yhteen ajamaan naisasiaa. Osittain hänen kantansa oli seurausta vanhasta fennomaaneille tyypillisestä näkemyksestä, että kansa oli valistettavaa joukkoa, joka ei vielä ollut "kypsä" puolue toimintaan. Räsänen ehdottikin naisjärjestön sijaan

paikallisia puolueettomia valistusjärjestöjä, joissa naiset vähitellen kasvaisivat tekemään itsenäisiä päätöksiä.

Sama valmistumattomuuden korostus oli läsnä myös muilla naisliikkeessä toimineilla kansanedustajilla, jotka olivat aikansa aatemaailman kasvatteja. Porvarillisten puolueiden naiset rakensivat omalla retoriikallaan kuvaa naisista, jotka olivat vasta kasvamassa kohti kansalaisuutta. Naisten tuli kehittyä ensinnäkin itsensä tähden. Heillä piti olla ammatti, jotta heidän ei olisi pakko mennä naimisiin. Toiseksi piti kehittyä miehen tähden, jotta voisi osallistua tämän yhteiskunnallisiin harrastuksiin. Kolmanneksi syyksi tulivat lapset, joiden kasvatus vaati tietoja.¹⁰

Hilma Räsänen jatkoi eduskuntakautensa jälkeen opetustyötä ja kehitti ammattitaitoaan opintomatkoilla eri maihin. Hän laati oppikirjoja ja suomensi pari teosta. Räsänen loppuvuosia leimasi sairastaminen. Hän halusi tuntea tilansa myös teoreettisesti ja julkaisi kirjan hermosairauksista. Sen *”tekijä harvinaisen suuressa määrässä on oppinut ymmärtämään hermoston toiminnallisten häiriöiden aiheuttamaa ihmisten erilaista käyttäytymistä elämän eri tilanteissa”*, arvioitiin teosta *Duodecim*-lehdessä.

Kirvun luonnonparantolassa oleskellessaan Räsänen tutustui Kuhnen hoitomenetelmällä parantavaan Maalin Bergströmiin ja kirjoitti tämän elämäkerran. Viimeisinä elinvuosinaan Räsänen perusti Uupuvain Apu -nimisen säätiön, joka ylläpiti naisten lepokotia Askolassa.¹¹

PUOLUEISSA VAI NIIDEN ULKOPUOLELLA

”Nyt saat ruveta näistä puoliin sanomista etsimään tietoa siitä, koska eduskunta hajotetaan”, kirjoitti Eveliina Ala-Kulju kotiin jo keväällä 1908.¹² Vuosina 1907-1911 käytiinkin viidet eduskuntavaalit. Hilma Räsänen ei enää asettunut ehdolle vuoden 1908 vaaleissa. Maalaisliiton uusi ”naisten edustaja” vuonna 1908 oli opettaja Anna Ängeslevä. Vuosina 1909-1916 ei eduskuntaan valittu yhtään naista liiton listoilta.¹³

Räsänen piti puoluepolitiikkaa turhauttavana eikä hänen mielestään tarvittu *”enää lisää sokeita ja yksipuolisia puolueihmisiä, joiden henkisenä näköalana on vaan kapea rako, jonka toisella puolella on heille kaikki valkoista ja toisella puolen kaikki mustaa.”*¹⁴ Tässä Räsänen tulkitsi monien aikalaistensa ajatuksia puolueista. Hyppy moderniin edustukselliseen demokratiaan ei ollut ongelmaton niille, jotka olivat tottuneet toimimaan kansallisen yhtenäisyyden aatemaailman värittämässä seuratoiminnassa.

Eveliina Ala-Kulju sen sijaan uskoi poliittisiin puolueisiin ja koki eduskuntatyön mielekkääksi. Hän tuli valituksi seitsemässä vaaleissa vuosina 1907-1917. Vuoden 1919 vaaleissa hän ei mennyt läpi eikä enää sen jälkeen asettunut ehdokkaaksi. Suomalaisen puolueen naiskansanedustajien määrä väheni ja vuonna 1911 Ala-Kulju oli ainoa puolueensa naispuolinen kansanedustaja. Vuosina 1913 ja 1916 hänen lisäksi valittiin vapaaherratar lida Yrjö-Koskinen ja 1917 puolue sai kolmanneksi naisedustajaksi köyhäinhoidon apulaistarkastaja Elli Tavastähden.¹⁵

Valinta ei riippunut vain kansan tahdosta. Ehdokkaat asetettiin puolueissa ja ehdokkaista naisia oli vain muutama prosentti.¹⁶ Ehdokasasetteluun vaikutti ajatus, että miehet olivat kokeneita konkareita ja naiset vasta harjottelijoita. Naisliikkeen strategia oli, että vaalipiiriin oli asetettava vain yksi naisehdokas, jotta tämä menisi läpi.¹⁷ Näin rajattiin naisten määrä eduskunnassa jo ennen vaaleja. Sosialidemokraattista puoluetta säätyvaltiopäivien perinne ei rasittanut. Työväenliikkeessä molemmat sukupuolet olivat samassa asemassa. Sen listoilla oli enemmän naisia ja heitä valittiin useampia kuin porvarillisissa puolueissa.

Puolueiden sisällä ei tahtonut toteutua lida Vemmelpuun toive: *”Mieskansanedustajien kanssa olisi väli saatava ystävälliselle ja tuottavalle kannalle”*.¹⁸ Kun Ala-Kuljua ei vuonna 1910 asetettu ehdokkaaksi, valitti hän Aleksandra Gripenbergille puolueen miesten olleen sitä mieltä, ettei *”naisia tarvita”* ehdokkaiksi Vaasan läänissä. Perustelu oli, että *”miehet tästä määräävät ja määräävät myös, miten naisten tulee äänestää”*.¹⁹

SUOJAJÄRJESTELMIÄ NAISILLE JA LAPSILLE

Kun valtiopäiväjärjestyksen sisältö oli tiedossa, oli selvää, että naiset oli saatava mukaan puolueisiin. Naisten rooli valtiopäivätyössä ja puolueissa oli sen sijaan hahmottumaton. Aleksandra Gripenbergiä pyydettiin kesäkuun 1905 Suomalaisen puolueen kokouksessa alustamaan jostakin naisasiaan liittyvästä kysymyksestä ja tämä puhui naisen oikeudellisesta asemasta. Siinä lähtölaukaus puolueen naispolitiikalle.

Vuonna 1906 perustettiin puolueen naisvaliokunta organisoimaan naisten osallistumista. Mallina oli vuonna 1900 perustettu Työläisnaisten liitto. Valiokunnan toiminnan linjoja määrittelevät helsinkiläisen eliitin naiset valitsivat puoluetoimintansa linjaksi naisliikkeen ohjelman mukaisesti naisten aseman parantamisen.²⁰ Kansainvälistä naisasiamallia lähdettiin määrätietoisesti soveltamaan valtiopäivätyöskentelyyn.

Naisten politiikan keskiöön kuuluivat naiset, lapset ja koti. Sekä Ala-Kulju että Räsänen kiinnittyivät valtiopäivillä naispolitiikan rintamaan ja kannattivat naisten ja lasten asemaa koskevia aloitteita, joiden keskeinen sisältö oli suojamuurin rakentaminen naisten ja lasten ympärille miesten ylivaltaa vastaan. Intimiin elämänsfääriin siirrettynä sivistys muuttui siveellisyydeksi.

Hilma Räsäsen eduskuntatyön päämäärä oli erityisen voimakkaasti kiinnittynyt siveellisyysskysymyksiin. Hänen puheittensa keskeinen teema oli ollut jo vuosia prostituution lakkauttaminen.²¹ Hän sai puolueensa miehet allekirjoittamaan siveellisyyssrikoksen kohteen alaikäraja ja aviottomien lasten oikeusasemaa koskevat aloitteet. Hän kannatti myös Suomalaisen puolueen naisten aloitetta uudesta avioliittolaista.

Räsäsen kannanotot eduskunnassa käsiteltäviin asioihin olivat välillä aikaansa edellä. Hän ehdotti tupakan myyntikieltoa alle 16-vuotiaille ja ihmetteli, miksi maanviljelyskoulut oli tarkoitettu vain miehille. Yksikään kansanedustaja ei kommentoinut näitä avauksia. Opettajien palkoista keskusteltaessa hän sen sijaan kannatti niin sanottua perhepalkkaa eli korkeampaa palkkaa

miehille ”ajan olojen pakosta”, mutta vaati sen maksamista vasta, kun perheeseen oli syntynyt lapsi.²²

Eveliina Ala-Kulju ei käyttänyt eduskunnassa montaa puheenvuoroa ”naiskysymyksistä” keskusteltaessa, vaikka allekirjoittikin monia Suomalaisen puolueen naisten yhteisiä aloitteita. Kotiin kirjoittaessaan hän ei myöskään kertaakaan maininnut naisasiaa, vaan kommentoi suuria valtiollisia kysymyksiä. Hänen kantansa naisten yhteiskunnallisten oikeuksien laajentamiseen kiteytyy toteamukseen vuoden 1917 valtiopäivillä, kun keskusteltiin naisten oikeudesta virkoihin: *”Pyydän lyhyesti kannattaa valiokunnan mietintöä toivoen, että se tulisi hyväksytyksi, ja teen tämän aivan rauhallisesti, ilman pelkoa siitä, että vaikkapa me naiset saisimmekin samanlaiset oikeudet kuin miehillä on, emme sentään yhteiskuntaa perikatoon veisi.”*²³

KOHOTA ÄITI – KOHOTA KOTI – NIIN KOHOTAT KANSAKUNNAN

Eveliina Ala-Kuljun keskeiseksi elämäntehtäväksi muodostui kodin sanoman julistaminen. Vuonna 1912 opettaja Vilho Reima pestasi hänet perustamansa Kotikasvatusyhdistyksen puhujaksi ja Ala-Kulju kiersi 25 vuoden ajan ympäri Suomea kertomassa kasvatuksen merkityksestä. Usein oli kysymyksessä ”kodin päivät”, jotka Hilda Käkikoski oli aloittanut 1890-luvulla.

Ala-Kulju oli erittäin tunnettu puhuja. Häntä pidettiin käsitteenä sekä kriittisissä että kannattavissa kirjoituksissa. Hän oli jo lapsuudessa nähnyt isänsä esiintyvän suuren kuulijakunnan edessä ja oppinut, että voimakas vakaumus riitti vakuuttamaan kuulijat. Sama vakaumus asiansa oikeellisuudesta kantoi häntä läpi elämän. Hänellä oli ankara ja moralisoiva maallikkosaarnaajan tyyli. Kuulijat itkivät ja nauroivat vuorotellen. *”Tuntui kuin olisi saanut korvalle ja toiselle. Mutta samalla tuntui, miten hellä se käsi oli, joka löi, miten rakkautta uhkuvasta mielestä neuvot lähtivät.”*²⁴

Ala-Kuljun perustelu kodin arvolle nousi herännäisyyden aatemaailmasta. Hänen retoriikkansa mukaan kodin tuhosi

epäsiveellisyys, riettaus, juoppous, kiroilu, kortinpeluu ja laiskuus. Perimmäinen syy kunnon elämälle oli Jumala ja päämäärä taivaspaikka.²⁵ Uskonnollisuus oli useimmille porvarillisten puolueiden naisedustajille yhteinen piirre, mutta Ala-Kulju oli voimakkaasti sitoutunut herännäisyyteen.

Ala-Kulju organisoi myös muilla tavoilla lasten elämän järjestämistä. Hedvig Gebhard pyysi hänet Suomen Osuuskauppojen Keskusosuuskunnan vuonna 1918 perustamien punaorpojen lastenkotien johtokunnan jäseneksi. Hän oli mukana siirtolaishuollosta vastaavan valtionkomitean työssä vuosina 1919-1923. Kuortaneella hän toimi puolueen nuorisoliitto Ruonan Nuijassa ja koulun johtokunnassa sekä aloitti äitienpäivän vieton, perusti aikuisille tarkoitettut Kotikasvatusyhdistyksen kerhot ja Mannerheimin lastensuojeluliiton osaston.

Ala-Kuljun elämäntyö liittyi prosessiin, jossa muotoiltiin kansalaisuuden sisältöä. Sosiaali- ja perhepolitiikkaa koskevalla lainsäädännöllä ja koti-ideologian julistamisella naiset vähitellen irroitettiin vanhoista yhteisöllisistä rakenteista ja he saivat yhtäläiset yhteiskunnalliset oikeudet miesten kanssa. Nainen ansaitsi kansalaisuutensa lasten kautta.

”Yhteiskunnallisen äitiyden” roolimalli alkoi muodostua jo 1800-luvulla ja voimistui, kun se otettiin yhdeksi puoluepolitiikan lähtökohdaksi. Fennomaanisessa aatemaailmassa kasvaneet naisyhdistyksen aktiivit ymmärsivät kodin olevan nationalismin ydin, jossa kansakunta uusinnettiin ja kansalaiset kasvatettiin. Siksi kasvatusta oli yhtä tärkeää neuvoa kuin vaikkapa maanviljelystä: *”(K)odeista alkaen on tehokkaaseen kasvatustyöhön ryhdyttävä, jos on mieli saada nuorisosta kasvatetuksi siveellisesti voimakkaita, lujatahtoisia, tehtäviinsä pystyviä kansalaisia ja vastaisia kodin perustajia”,* kertoi Ala-Kulju.²⁶

Vaikka Ala-Kulju tulikin työssään toteuttaneeksi naisten kansalaisuuden rakentamista kotilieden varaan, ei hän (kuten eivät muutkaan kansanedustajanaiset) ajatellut, että naisten pitäisi rajata maailmansa vain kodin piiriin. Koti oli yhteiskunnan sydän, mutta se ei ollut suljettu. Kun pojantytär kerran kirkossa

ollessa kiipesi saarnastuoliin, sanoi Eveliina-isoäiti, että hän ei tule näkemään sitä päivää, kun nainen saarnaa saarnastuolista, mutta pojantytär saa nähdä sen. Hilma Räsänen kirjoitti: *”Me tahdomme korottaa kodin entistään korkeammalle...sitä mukaa, kun nainen vapautuu kohtuuttomista kodin kahleista, tulee mies lähemmäksi kotia.”*²⁷

Ala-Kuljun elämänpiirissä sekä nainen että mies olivat olennainen osa tuotantoprosessia, vaikka työtä pyrittiinkin mahdollisuuksien mukaan jakamaan sukupuolen perusteella. Sukupuolijako oli vielä yläluokkainen ilmiö: se vaati tilaa ja varoja. Kansan naiset ja miehet olivat tottuneet viettämään vapaa-aikaa yhdessä ja sen myötä toimivat myös samoissa järjestöissä. Tytöt ja pojat saivat samanlaisen opillisen sivistyksen. Vasta lainsäädännön ja sivistyneistön maailmankuvan tunkeutuminen paikallisyhteisöön erotti naisten ja miesten toiminnan. Vuosisadan vaihteessa erilliset alueet laajenivat useimmille yhteiskunnan osa-alueille.

TALOLLISTEN EDUSTAJA

Kuortanelaisen Eveliina Ala-Kuljun elämänkulku noudatti samoja linjoja, joilla hänen kyläyhteisönsä kiinnittyi osaksi Suomen valtiollista kokonaisuutta. Prosessi alkoi 1800-luvun alun uskonnollisista liikkeistä. 1870-luvulla Kansanvalistusseura alkoi kiinnittää talollisia yliopistosivistyneistön aatemaailmaan. Kansakoulun perustaminen käänsi tulevaisuuden sivistyneistön voitoksi. Siellä uutta käsitystä kansalaisuudesta voitiin juurruttaa ihmisiin jo lapsuudesta asti. Kerros kerrokselta kansaa liitettiin valtioon.²⁸

Uusi tiedonjäsentämä aatemaailma antoi fennomaanisivistyneistön järjestöjen kasvateille pohjan nousta paikallisyhteisön johtoon sekä kunnallishallinnossa että muissa yhteiskunnallisissa ja taloudellisissa hankkeissa. Sivistyneistö sai kansalta tuen, johon nojata, kun uutta yhteiskunnallista hierarkiaa rakennettiin. Sopusointu oli täydellinen: *”Helsingit hienot rouvat, neidit ja Herrat seurustelivat maalaisten harmaatakkien kanssa...sydänten sopusointu sulostutti ja virkisti masentuneet alakuloiset miehet”*,

kirjoitti suuren adressin vientimatkalta pettyneenä palannut kuortanelainen Kokkila.²⁹

Suuret joukot jäivät sivistyneistön poliittisen liikkeen ulkopuolelle, kun Kuortaneen vuoden 1879 selvittelykokous päättyi erimielisyyteen. Vasta 1890-luvun ”routavuodet havahduttivat” herännäisseudut. Tuolloin pelättiin Suomen itsehallinnon menettämistä ja kannatettiin varovaista myöntyvyyslinjaa suhteessa Venäjään. Vaasan läänin suomalaiskunnista tuli Suomalaisen puolueen vahvaa kannattaja-aluetta.³⁰

Ala-Kuljun politiikan perusajatus oli yrjö-koskismainen hidas yhteiskunnallinen kehitys, joka vuosi vuodelta nostaisi kansaa liittoon sivistyneistön kanssa. Hän puhui suomen kielen oikeuksien puolesta ja oli ennen itsenäistymistä ehdottomasti myöntyvyyslinjan kannalla. *”Kaikilla keinoilla koitetaan Keisaria härnätä, että saataisiin Venäjältä uusi kuristusjärjestelmä maatamme kohtaamaan”*, kommentoi hän eduskunnan keskustelua vuonna 1907.³¹

Omassa puolueessaan Ala-Kulju sai symbolisoida maakansaa sekä puoluevaltuuskunnassa että naisvaliokunnassa. Vuonna 1924 perustetun Kokoomuksen säätiön johtokuntaan hänet nimitettiin muiden 31 eliniäksi valitun jäsenen ohella takaamaan puolueen vanhan ideologisen linjan jatkumista. Eduskunnan sivistysvaliokunnassa hän istui yleistä oppivelvollisuutta vastustavien maalaisten edustajana.

Hän olikin talollinen, jonka ajattelussa taloudellinen vastuu ja valta päättää asioista liittyivät kiinteästi yhteen ja joka halusi antaa paikalliset asiat kunnanhallinnon ratkaistavaksi. Hän piti yleistä oppivelvollisuutta ja kouluruokailun järjestämistä liian raskaana verotaakkana ja halusi jättää päätöksen kunnille. Hän kannatti kunnallisen äänioikeuden sitomista veronmaksuun. Kun kokoomuksen johto kääntyi perustuslaillisen monarkian kannalle, oli Ala-Kulju niiden maalaisten joukossa, jotka epäröivät.³²

Vuoden 1918 sodan jälkeen suojeluskunta oli keskeinen osa Kuortaneen ilmapiiriä ja nuori polvi kiinnittyi pian oikeistoradikaaliin

aatemaailmaan. Paikkakunnan työväenyhdistyksen talo kaapattiin suojeluskunnan haltuun. 1930-luvun vaaleissa puolet kuortanelaisista kannatti Isänmaallista kansanliikettä.³³

Reino Ala-Kulju veti äitinsä mukaan IKL:n toimintaan. Myös kokoomuspuolue oli vuoden 1933 vaaleissa liitossa IKL:n kanssa, joten liittyminen siihen ei ollut kovin dramaattista. Kun puolue alkoi tehdä eroa kansanliikkeestä, jatkoi Ala-Kulju puhujantyötä IKL:n hyväksi. Puoluejohto vaati häntä valitsemaan puolueen ja liikkeen välillä. Kovan painostuksen jälkeen hän erosi säätiön hallituksesta vuonna 1936.³⁴

Ala-Kuljun valinta oli looginen jatko hänen aatteellisen taustansa ja yhteiskunnallisen tapahtumisen yhdistymisestä. Eduskunnassa hän kohtasi aivan toisenlaisen todellisuuden kuin mihin oli oppinut uskomaan. Oli yllätys ja pettymys, että valistettavalla kansalla oli oma tahto ja voimakkaat, erilaiset mielipiteet yhteiskunnasta. Se ei ollutkaan kiitollista ja suostuvaista ”armonetsijäjoukkoa” kuten esimerkiksi hänen isänsä kuulijakunta oli ollut. Hänen kannanottonsa eduskunnassa tiukkenivat vuosi vuodelta. Kehitystä vahvisti, että hänen työnsä Kotikasvatusyhdistyksessä joutui vasemmiston voimakkaan kritiikin kohteeksi erityisesti uskonnon ja kasvatuksen sekoittamisen osalta.³⁵

PUOLUEISSA JA NIIDEN ULKOPUOLELLA

Hilma Räsäsen ja Eveliina Ala-Kuljun yhteinen ominaisuus oli rohkea luonteenlaatu. Kumpikaan ei tuntenut epävarmuutta ilmaista ajatuksiaan suurenkaan yleisön edessä. Kumpikin kulki pitkin Suomenmaata kertomassa, miten naisten elämään liittyvät yhteiskunnalliset kysymykset piti järjestää. Puhekiertueet olivat tärkeä osa valtiokokonaisuuden muodostumista, kun kirjoitettu sana ei tavoittanut suurta osaa väestöstä.

Molemmille raittius oli polttavan tärkeä kysymys. He olivat ehdottomia absolutisteja ja vaativat sitä myös muilta. Raittiuden aate oli olennainen osa suomalaisen poliittisen toiminnan alkuvaiheita ja kieltoain vaatiminen kuului kaikkien puolueiden

ohjelmaan lukuunottamatta Ruotsalaista Kansanpuoluetta. Aate yhdisti kaikkein tehokkaimmin eri yhteiskuntaluokkien naisia, sillä useimmille miehille viina oli yhteiskunnallinen kysymys, josta omalla kohdalla voi tehdä itsenäisen ratkaisun.

Ala-Kuljun ja Räsänen suhtautuminen ”naiskysymykseen” oli erilainen. Kun Räsänen puhui yksilöllisen, vapaasti omia ratkaisujaan tekevän naisen puolesta, liitti .Ala-Kulju naisen ensisijaisesti tulevan sukupolven kasvattamiseen ja sitä kautta kodin piiriin. Räsänen, joka oli sisäistänyt ajatuksen kansan ja naisten valistuksesta ja kiinnittynyt naisliikkeen kautta eurooppalaiseen ajatteluun, piti suomalaisten naisten saamaa oikeutta valtavana vastuuna koko maailman naisia kohtaan. Ala-Kulju ei taas kokenut olevansa mikään mallinainen. Hän oli kansanedustaja, joka ajoi pitäjänsä johtavan ryhmän ajatuksia valtion tasolla.

Kun .Ala-Kulju oli keskellä yhteiskuntapolitiikkaa ja maaseudun naisten järjestäytymistä, oli Räsänen tie toinen. Hänen mielestään puolueet sitoivat liikaa ajattelua ja syrjivät naisia jättämällä heidät kaikkien keskeisten tehtävien ulkopuolelle ³⁶ eikä hän jatkanut puoluetoiminnassa. Naisasian ajaminen ja raittiuden edistäminen ilman puoluekytkentöjä, puhumattakaan hermosairaiden kysymyksestä, ei 1900-luvun alkupuolen Suomessa johtanut yhteiskunnan keskiöön. Kehityksen linjasivat puolueet, joihin ajan aatteet suodattuivat äänestäjien sihdin läpi.

1. Eveliina Ala-Kulju Aleksanteri Ala-Kuljulle. 25.7.1907. Eveliina Ala-Kuljun arkisto. Etelä-Pohjanmaan maakuntakirjasto (EAKark).

2. Hilma Räsänen, *Mihin naisten äänioikeus velvoittaa*. Raittiuden Ystävien kirjasia. 76. Helsinki 1906, 4.

3. Eveliina syntyi Lehtimäen pappilan puustellissa 27.10.1867 ja kuoli Seinäjoen sairaalassa 3.6.1940. Hänen elämänsä käsittelevä teksti perustuu seuraaviin lähteisiin: Kerttu Ala-Kuljun haastattelu. 4.4.1996; Maija Vainiolan haastattelu. 1.4.1996; Ala-Kuljun suvun kirjeenvaihtoa. Harri Ala-Kuljun hallussa; Ala-Kuljun sukuarkisto. Kuortaneen kunnanarkisto; EAKark; Lisakki Ojala, ”Kertomus elämäni taisteluista.” Painamaton käsikirjoitus. Harri Ala-Kuljun hallussa; Reino Ala-Kulju, Käsikirjoitus esitelmään yleisradiossa 5.4.1969. Harri Ala-Kuljun hallussa; Anssi Orrenmaa, ”Eveliina ja kirjat. Nopea katsaus Eveliina Ala-Kuljuun kirjailijana.” Moniste; Eteläpohjalaisia elämäkertoja. Vaasa 1963 ja 1965; Heikki Klemetti,

Kuortaneen vaiheita sanoin ja kuvin. Porvoo 1987, eri osin; Eveliina Ala-Kulju, "Kertomus kokemuksistani 26.1.-18.2.1918." *Kytösavut XII.* Etelä-Pohjanmaan maakuntaliiton julkaisu. Seinäjoki 1979; Kerttu Ala-Kulju, "Reino Ala-Kulju". *Kuortanes Seuran Joulu (KSJ)* 1978; Reino Ala-Kulju, "Eveliina Ala-Kulju." *KSJ* 1957; Reino Ala-Kulju, "Eveliina Ala-Kulju." *KSJ* 1978; Maija Kangas, "Mennyttä aikaa muistelen niin mielelläni vielä." *KSJ* 1983; Sirkka Kantola, "Emäntä Eveliina Ala-Kulju." *KSJ* 1967; Helmi Kuusisto, "Kiertokoulu." *KSJ* 1957; Helmi Kuusisto, "Elämää Ala-Kuljussa." *KSJ* 1967; Eeva Peltola, "Kuortaneen kansalaisjärjestöjen vuosijuhlia. Vapaaehtoista lastensuojelutyötä 50 vuotta." *KSJ* 1975; Vilho Reima, "Suomalaisia emäntiä IV. Eveliina Ala-Kulju." *Kotiliesi* 1927; Väinö Seppä, "Emäntä Eveliina Ala-Kulju." *Koti.* Kotikasvatusyhdistyksen äänenkannattaja. 7-8/1940; "Eveliina Ala-Kulju ja Sanni Rauhala." *Suomen Nainen* 9/1913, 109; "Emäntä Eveliina Ala-Kulju ja Sanni Rauhala." *Suomen Nainen* 12-13/1916, 201-202.

4. Ojalan käsikirjoitus, 32.

5. Kuortaneen kansalaisjärjestöjen arkistoja. Kuortaneen kunnanarkisto.

6. Pirkko Leino-Kaukiainen, "Suomalainen puolue 1905-1918." *Suomalaiskansallinen kokoomus. Suomalaisen Puolueen ja Kansallisen Kokoomuspuolueen historia vuoteen 1929.* Helsinki 1994, 43-49, 70-71.

7. O. W. Haapakoski E. Ala-Kuljulle 1907 ja Emilia Äijälä E. Ala-Kuljulle 1907. EAKark.

8. Hän oli syntynyt Kuopiossa 28.3.1877 ja kuoli Vihdissä 20.1.1955. Lähteitä hänen elämäntarinaansa: Ritva Palmunen, *Aitan polulta yhteiskunnalliseksi vaikuttajaksi. Keskustalaisen naisliikkeen toimintaa 1906-1985.* Iisalmi 1992, eri osin, erityisesti 103-106; Ilkka Hakalehto, *Maalaisliitto-keskustapuolueen historia I. Maalaisliitto autonomian aikana 1906-1917.* Helsinki 1986.

9. Hilma Räsänen, *Maalaisnaisten valistusliittoja perustamaan.* Vaasa 1907, 24.

10. Räsänen 1907, 10-11; Räsänen 1906, 12-13; Riitta Jallinoja, *Suomalaisen naisasialiikkeen taistelukaudet. Naisasialiike naisten elämäntilanteen muutoksen ja yhteiskunnallis-aatteellisen murroksen heijastajana.* Juva 1983, 104.

11. Räsänen tuotantoa ovat: *Suomenlahden takaa. Piirteitä Viron entisyydestä ja nykyisyydestä.* Helsinki 1910; *Ainekirjoitus elävään elämään.* Kasvatusopillisia tutkimuksia 1. Helsinki 1913; *Hermomme ja kohtalomme. Yksilöiden ja yhteiskunnan suuri kysymys.* Porvoo 1932; *Hermosairas ja hänen ympäristönsä. Esitelmä yleisradiossa talvella 1933.* Helsinki 1951; *Maalin Bergström - parantaja Jumalan armosta.* Helsinki 1934; *Pikapiirtoja Maalin Bergströmin elämästä ja työstä.* Helsinki 1936; *Maalin Bergström, Ihminen ja parantaja.* Porvoo 1941.

12. E. Ala-Kulju A. Ala-Kuljulle 28.3.1908. EAKark.

13. Palmunen 1992, 84-85, 99-100.

14. Räsänen 1907,4-5.
15. Leino-Kaukiainen 1994, 164, 166-167, 199.
16. Tilastollinen päätoimisto. Kansanedustajien vaalit. Ehdokaslistojen yhdistelmät 1910-1966.
17. Esim. "Viime vaalien johdosta". *Suomen Nainen* 22/1917.
18. Iida Vemmelpuu E. Ala-Kuljulle 28.4.1907. EAKark.
19. Alexandra Gripenberg E. Ala-Kuljulle 13.11.1910. EAKark; *Uusi Suomi* 13.11.1910.
20. Jallinoja 1983; Aune Innala, *Suomen naisen alkutaival lainsäätäjänä 1907-1917*. Joensuu 1967.
21. Räsänen kuvaili maaseudun köyhien naisten asemaa ja seksuaalista hyväksikäyttöä nimimerkillä Anja Tuulonen kirjoittamissaan kirjoissa *Vilahduksia*. Helsinki 1905 ja *Silmät auki*. Rahtiuden Ystävien vuorokeskusteluja 12. Helsinki 1904. Samalla nimimerkillä Räsänen julkaisi teokset: *Rahtius ja rakkaus*. Rahtiuden Ystävien kirjasia II:1a. Helsinki 1901; *Rauha jouluna koteihin*. Rahtiuden Ystävien lehtisiä 60. Hämeenlinna 1903.
22. VP 1907 ptk, 258, 442-143, 1592-1594, 1925-1928, 2429-2430, L III, 73; VP 1908 L III, 25, 41.
23. VP 1907 ptk, 1051; VP 1908 ptk, 396, L III, 11; VP 1909 L III, 16; VP 1917 ptk, 634 (sitaatti).
24. Seppä 1940, 135.
25. Esitelmäluonnoksia. EAKark; Esitelmiä on julkaistu: "Siveellisestä kasvatuksesta." *Koti ja Kasvatus* 13. Porvoo 1917 (5 painosta, viimeinen 1920); "Lapset ja vanhemmat I." *Koti ja kasvatus* 14. Helsinki 1921 (7 painosta, viimeinen 1929); "Lapset ja vanhemmat II." *Koti ja Kasvatus* 17. Helsinki 1922 (5 painosta, viimeinen 1932); *Naisen tehtävät äiteinä ja kasvattajina rahtiuden toteuttamiseksi nuorisossa kodeissa ja seuralämässä*. Helsinki 1932; *Eveliina-täti puhuu Suomen lapsille*. Porvoo 1935 (2 painosta, toinen 1943); "Hyvä enkeli ja lapset." Eveliina-täti. *Koti* 1/1936; "Suojelevasta kasvatuksesta." *Koti* 7-8/1940.
26. E. Ala-Kulju valtiopäivillä. VP 1914 ptk, 521 (sitaatti)-528, 584--598.
27. Räsänen 1906, 9.
28. Risto Alapuro, *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890-1933*. Helsinki 1994; Ilkka Liikanen, *Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty*. Helsinki 1995.

29. Siimon Kokkila, "Suuren lähetystön matka Pietariin vuonna 1899." *KSJ* 1962.
30. Aulis J. Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen. Tiennäyttäjänä maakunnalle maamiesseura-aikana*. Vaasa 1953, 686 (sitaatti), 714-723; Raimo Salokangas, "Eteläpohjalaiset ja politiikka." *Etelä-Pohjanmaan historia VI*. Vaasa 1987.
31. E. Ala-Kulju A. Ala-Kuljulle 25.7.1907. EAKark; VP 1907 ptk, 372.
32. 1908 VP. Pk, 1008-1009; 1909 II. VP. Pk, 550; 1917 I. VP. Pk, 832-833; Leino-Kaukiainen 1994, 214-215.
33. Klemetti 1987, 394-398; Paavo Sippola, "Tiedotusvälineiden saapuminen Kuortaneelle". *Kuortaneen kirja. Kyrönmaa XIV*. Helsinki 1968.
34. Kansallinen Kokoomuspuolue. Yleinen kirjeenvaihto 1934-36. Porvarillisen työn arkisto; Pentti Poukka, *Puolue ja säätiö. Kansallisen Kokoomuspuolueensäätiö 1924-1984*. Vammala 1984, 32, 44-68.
35. VP 1914 ptk, 521-528, 584-598.
36. Räsänen 1906, 5.